

VIOLETTA JAROS

Uniwersytet Humanistyczno-Przyrodniczy
im. Jana Długosza w Częstochowie, Polska
<https://orcid.org/0000-0003-0479-2503>

Copyright and License: Copyright by Instytut Języka
Polskiego PAN, Kraków 2020. This article is published under
the terms of the Creative Commons Attribution – NoDeri-
vatives 4.0 International (CC BY- ND 4.0) License ([https://
creativecommons.org/licenses/by-nd/4.0/legalcode.pl](https://creativecommons.org/licenses/by-nd/4.0/legalcode.pl)).

**WŁAŚCIWOŚCI SKŁADNIOWE I SŁOWOTWÓRCZE JĘZYKA FAMILIJNEGO
JOACHIMA LELEWELA (NA PODSTAWIE LISTÓW DO NAJBLIŻSZYCH)**

Słowa kluczowe: język familijny, idiolekt, list, składnia, słowotwórstwo.

STRESZCZENIE

Celem artykułu jest charakterystyka zjawisk składniowych i słowotwórczych ujawniających się w języku familijnym Joachima Lelewela. Materiał językowy pochodzi z jego listów adresowanych do rodziny, które weszły do dwutomowej edycji Żupańskiego. W interpretacji zjawisk językowych łączono perspektywę socjolingwistyczną z historycznojęzykową. Ze względu na to, że idiolekt Lelewela kształtował się pod wpływem różnych odmian polszczyzny, opis właściwości obu systemów wymagał konfrontacji materiału badawczego z opracowaniami monograficznymi i leksykonami traktującymi o polszczyźnie ogólnej XVIII i XIX wieku oraz publikacjami poświęconymi odmianie północnokresowej i dialektowi mazowieckiemu. Wyróżnikiem języka badanej korespondencji jest występowanie form wariantywnych na obu charakteryzowanych poziomach systemu gramatycznego oraz łatwość tworzenia okazjonalizmów, potwierdzono ponadto związki języka familijnego Lelewela z polszczyzną potoczną i dialektalną – mazowiecką i północnokresową, z którą łączyć należy także inną cechę języka jego listów – archaiczność.

UWAGI WSTĘPNE

Joachim Leleweł to badacz dziejów, profesor historii na Uniwersytecie Wileńskim i bibliografii na Uniwersytecie Warszawskim, autor podręczników szkolnych, polityk, działacz społeczny, publicysta, a przede wszystkim wybitna osobowość twórcza (Lipski 1983, 174). Jego bogata spuścizna literacka nie została jeszcze dostatecznie opracowana pod względem właściwości idiolektalnych¹. Badania nad językiem osobniczym²

¹ Dotychczasowe obserwacje przyniosły ustalenia na temat neologizmów (m.in. Lewaszkiewicz 1976), właściwości systemowych (m.in. Urbańczyk 1983) oraz języka naukowego (Jaros 2015).

² Język osobniczy / mowa jednostkowa / mowa indywidualna / język indywidualny / idiolekt (Jaros 2015, 37) pojmowany jest tu jako „całość kompetencji językowej jednostki (a nie jedynie komponenty indywidualne, osobnicze)” (Kozłowska 2011, 94).

pisarza zobowiązują do szerszego spojrzenia na analizowany wycinek rzeczywistości językowej, wymagają bowiem nie tylko eksploracji samych wypowiedzi, lecz także dogłębnego poznania praktyk komunikacyjnych piszącego jako istoty ludzkiej, której umiejętności komunikacyjne, zwłaszcza kompetencje językowe, uwarunkowane są społecznie³ i terytorialnie.

Przedmiotem obserwacji naukowej uczyniono język, jakim Leleweł posługiwał się w kręgu rodzinnym. To w tej wspólnotie komunikatywnej formuje się ogólny wzorzec językowy każdego człowieka, który przeobraża się pod wpływem jego życiowych doświadczeń (Handke 2008, 89; Grabias 2019, 220). Artykuł stanowi przyczynek do badań nad językiem familijnym⁴ – i szerzej – idiolektem historiografa, przy czym obserwacje ograniczone zostały do charakterystyki właściwości składniowych i słowotwórczych⁵ jego wypowiedzi epistolarnych kierowanych do najbliższych. Za podstawową w badaniach przyjęto tezę o socjalnych i terytorialnych determinantach języka indywidualnego, które mogą być regulowane osobniczą skłonnością do ulegania oddziaływaniu zachowań językowych różnych środowisk społecznych funkcjonujących w obrębie etnicznej wspólnoty komunikatywnej (Wolińska 1991, 61). Za najważniejszą dla każdego człowieka w procesie akulturacji, w tym nabywania umiejętności językowych i komunikacyjnych, grupę odniesienia uznaje się rodzinę, w najważniejszym okresie życia dostarcza ona bowiem jednostce podstawowych kategorii ujmowania rzeczywistości, które mogą być następnie modyfikowane przez grupy sytuacyjne i własne doświadczenia (Grabias 2019, 224). Przyjmuje się ponadto, że język familijny realizujący się w kontaktach osób bliskich, obejmujących sytuacje związane z życiem codziennym i rodzinnym, ma charakter prywatny (nieoficjalny), pierwotnie kolokwialny (mówiony) i stanowi komponent języka potocznego, w którym mogą się uobecniać wpływy odmian geograficznych i społecznych (Handke 2008, 76–77).

Materiał badawczy wyekscerpowany został z 319 listów (zob. Wykaz źródeł), które Leleweł wysyłał do najbliższych krewnych w ciągu ponad sześćdziesięciu lat z różnych miejscowości⁶. Po opuszczeniu rodzinnego domu w 1801 r. bezpośredni, osobisty kontakt

³ Rodzina historyka przeniosła się z Austrii do Prus Wschodnich, a gdy dziadek, Henryk Loelhoeffel de Loewensprung, został nadwornym konsyliarzem Augusta III, zamieszkała w Warszawie. Babka, Konstancja Jauch, wywodziła się z Saksonii. Ojciec historyka, Karol, prawnik i działacz administracji oświatowej Księstwa Warszawskiego i Królestwa Polskiego, w 1775 r. otrzymał polski indygenat i zmienił nazwisko na Leleweł. Ożenił się z Ewą z Szelutów, która po mieczu pochodziła z białoruskiej szlachty, a po kądzieli skoligacona była ze starymi rodzinami polskimi osiadłymi na Mazowszu i Wołyniu. Biografię uczonego przybliżają m.in. prace Stefana Kieniewicza (1990) i Artura Śliwińskiego (1918).

⁴ Język familijny/rodzinny/domowy definiowany jest jako język służący komunikacji w kręgu rodzinno-przyjacielsko-sąsiedzkim, który łączy mocne i długotrwałe związki, zwłaszcza relacje pokrewieństwa i powinowactwa oraz więzy uczuciowe (Handke 2008, 76).

⁵ Właściwości fonetyczne i fleksyjne stanowią przedmiot odrębnych rozważań (Jaros 2019).

⁶ Między innymi z Woli Okrzejskiej, gdzie zamieszkał u ciotki Teresy Cieciszowskiej i pobierał pierwsze nauki pod okiem miejscowego proboszcza; Warszawy, w której najpierw kształcił się w konwikcie pijarów (180–1804), a później pracował w Ministerstwie Spraw Wewnętrznych (1811) i w Bibliotece Główniej (1819–1821), a po wybuchu powstania listopadowego wszedł w skład Rady Administracyjnej,

wewnątrzrodzinny zastąpiła komunikacja epistolarna. Uporządkowany chronologicznie w dwóch tomach zbiór listów opublikowany został w 1878 r. nakładem księgarni J.K. Żupańskiego. Lektura korespondencji nie tylko odsłania relacje pomiędzy członkami wspólnoty rodzinnej oraz przybliża ówczesne realia ogólnokulturowe i polityczne, lecz także jest swoistym dokumentem autobiograficznym, dostarcza bowiem cennych informacji o samym autorze: jego bieżących problemach materialnych i zdrowotnych, sytuacji zawodowej, pracy naukowej, nastrojach, stosunku do bliższych i dalszych krewnych, troski o ich los i kondycję fizyczną.

Analizowana proza epistolarna obejmuje korespondencję z rodzicami (135 listów). Powstawały one w latach 1804–1827. Większość, 108, adresowanych jest do ojca, 16 do matki, a 11 do obojga rodziców. Komunikację pisemną utrzymywał Lelewel także z rodzeństwem. Od najmłodszych lat kontaktował się z Protym, który był mu najbliższy wiekiem. Całkowita korespondencja z nim obejmuje 91 listów. Pierwsze, oznaczone datą 1799 r., pisał jeszcze w okresie pobytu w majątku ciotki Cieciszowskiej w Woli Okrzejskiej, ostatnie, z datą 1860 r., skreślone zostały na emigracji. W zbiorze prozy epistolograficznej adresowanej do członków rodziny znajdują się również listy kierowane do pozostałego rodzeństwa. Pochodzą one z lat 1833–1861, a więc z okresu, gdy historyk osiedlił się w Brukseli. Są to pisma (71 listów) przeznaczone dla Jana, młodszego z braci, i siostry, Marii Majewskiej (20 tekstów). Poddana obserwacji korespondencja rodzinna opatrzona jest ścisłą datacją, w niektórych tylko doniesieniach brak adnotacji o miejscu ich powstania.

Ze względu na to, że idiolekt Lelewela kształtował się pod wpływem różnych odmian polszczyzny, charakterystyka języka listów wymagała nieustannej konfrontacji materiału badawczego z opracowaniami monograficznymi (Bajerowa 1964, 1992; Pisarkowa 1984) i leksykonami (L, SWil, SW, SJPDor) traktującymi o współczesnej uczoneму polszczyźnie ogólnej XVIII i XIX wieku oraz publikacjami poświęconymi odmianie północnokresowej (Turska 1930; Trypućko 1955; Nowowiejski 1991; Kurzowa 1993; Sokólska 1996, 1999; Kilar 2009; Czarnecka 2016) i dialektowi mazowieckiemu (Siekierska 1974). Ze względu na archaiczny charakter niektórych formacji słowotwórczych kryterium słownikowe zastosowane przy weryfikacji ekscerptów poszerzono o zasoby polszczyzny dawnej (SPXVI, SJPXVII). Poniżej zostały przedstawione najważniejsze ustalenia, materiał egzemplifikacyjny⁷ ograniczono do niezbędnego minimum.

a następnie Rządu Narodowego; Wilna, w którym studiował na Cesarskim Uniwersytecie Wileńskim (1804–1809) i pracował najpierw (1815–1818) jako zastępca profesora, potem (1821–1824) jako profesor historii powszechnej; Krzemieńca, w którym odpracowywał stypendium nauczycielskie (1809–1811), prowadząc badania naukowe w bibliotekach w Porycku i Łucku; Paryża, Abbeville, Tours, gdzie pierwotnie zamieszkał po opuszczeniu kraju (1831–1832); Brukseli, w której osiadł po otrzymaniu nakazu opuszczenia Francji.

⁷ Cyfra rzymska oznacza numer tomu, cyfra arabska – numer strony.

UWAGI O SKŁADNI

1. Szyk przydawki

Analizowana korespondencja ujawnia obecność konstrukcji, w których przed członem nadrzędnym znajduje się a) przydawka dopełnieniowa: *podskarbiostwa mury* I 42, *gazet odebranie* I 135; b) przynależnościowa: *Majewskich schedę* I 388; c) podmiotowa: *X. Golański pijar* I 409 i d) przyimkowa: *dla koni wody* I s. XX. Konstrukcje takie znane były polszczyźnie literackiej XVIII w. (Bajerowa 1964, 156), a ich występowanie w listach Dowkonta Małgorzata Kilar tłumaczy wpływem litewskim (2009, 222).

2. Wahania rekcji kazualnej i przyimkowej w dopełnieniach

Inną cechą badanych listów jest ścieranie się syntetycznych i analitycznych form dopełnień. Należy odnotować dopełnienia bezprzyimkowe: a) dopełniaczowe: *Wicegubernatorowa odstąpiła swych żądań* I 450, *Od dawna wystarałem się dla was Bracia kalamarzyków* I s. XXII; b) narzędnikowe: *Miasto Grodno sławne sejmami* I 42, *generał Skrzynecki podagrą w domu zatrzymany* II 296, *akademyści uzbroili się kijami* I 73; przyimkowe: c) zastępowanie syntetycznego celownika analitycznymi konstrukcjami z przyimkiem *dla* w połączeniu z dopełniaczem: *luboby się mogła ta nauka dla wielu przydać* I 39; d) zastępowanie syntetycznego narzędnika analitycznymi konstrukcjami z przyimkiem *po* w miejscowniku: *po całych dniach gra* [Pułaski – V.J.] *w domino* II 43; e) zastępowanie syntetycznego biernika analitycznymi konstrukcjami z przyimkiem *w* w miejscowniku: *jest* [gubernator – V.J.] *w pretensyi* I 32. Podobne formy zaobserwowała w języku ogólnym XVIII w. Irena Bajerowa (1964, 147–150), Zofia Kurzowa w dialekcie kresowym w XIX w. (1993, 296–304), a Bogusław Nowowiejski zalicza je do regionalizmów⁸ północnowschodnich (1991, 20).

3. Syntaktyczne użycie przyimków

Z zagadnieniem tym wiążą się dwie dające się uchwycić w badanych listach właściwości. Jedną z nich jest zmiana przyimka w konstrukcjach przyimkowych: a) *dla* ‘z powodu’: *Jeszcze jest dla ran słaba* I 250, *z Czackim o nim* [liście – V.J.] *jeszcze mówić nie mogłem, już to dla rzeczywistej niemożności, już też czasem dla zabaczenia* I 150, *Niemiałem od niego listu żadnego, a to dla jego choroby* I 143; b) *dla* ‘w celu’: *dla uniknienia awantur* I 201, *poczyniono jej rany w nogach dla zejścia materii* I 250; c) *za* ‘dlaczego’: *Za coś tak skwapliwie za to chwycił* [Köhne – V.J.]? II 415, *za co roczniki kończą się na*

⁸ Termin *regionalizm* oznacza cechę języka ponaddialektalnego używanego przez ogół ludzi (w tym ludzi wykształconych) z danego regionu, ma zakres szerszy niż pojęcie *dialektyzm*, ten ostatni oznacza bowiem „cechę ściśle gwarową, znamiennej więc dla gwary, obcą zaś w mowie warstw wykształconych” (Nowowiejski 1991, 17).

samych tylko posiedzeniach publicznych?... I 59, *Za co on* [Bruno Kiciński – V.J.] *od pół roku nic nie pisze?* I 234. Innym zjawiskiem związanym z syntaktycznym użyciem przyimków, którego obecność potwierdza także polszczyzna regionalna Wileńszczyzny (Kurzowa 1993, 304; Sokólska 1996, 102), jest d) konstrukcja *od* + dopełniacz: *Wysokie Mazowieckie* [...] *musiało być wystawione kiedyś od książąt Mazowieckich* I 38, *Karol Zieliński od młockarni zatłuczony na miejscu* II 89, *niektórzy dobrze znani, inni pierwszy raz ode mnie widziani* I 235, *Są wsie mocno od ludzi opuszczone* I 474. Proces przekształcania się dopełnienia sprawcy, tj. przejście konstrukcji *od* + dopełniacz w konstrukcję *przez* + biernik, trwał w polszczyźnie ogólnej do XX w. (Pisarkowa 1984, 107). W dialekcie wileńskim w XIX w. formy starsze mają liczne potwierdzenie (Kurzowa 1993, 305).

4. Wahania form przypadkowych

Dotyczą m.in. postaci orzecznika rzeczownikowego, który w dziejach polszczyzny przybierał postać mianownika lub narzędnika. Proces wypierania starszego mianownika przez narzędnik zakończył się w XIX wieku. W badanych listach Lelewela odnajdziemy a) archaiczne formy mianownikowe typu: *Ja Moniuszki przyjaciel byłem* I 49, *wnuczkiowie byli pieszczochy* I 246, *Anglicy w tej mierze byli dotąd wielkie cymbały* II 345, które w dialekcie kresowym mogły utrzymywać się pod wpływem języka litewskiego i języków wschodniosłowiańskich (Kilar 2009, 222). Ich obecność potwierdzają także teksty naukowe historyka (Jaros 2015, 618). Można zatem wnioskować, że mianownikowa postać orzecznika rzeczownikowego pojawiła się w języku potocznym (i jego podsystemie – języku familijnym) Lelewela pod wpływem dialektu wileńskiego i na stałe weszła do jego idiolektu – brak bowiem tych form w listach wcześniejszych, pisanych z Warszawy czy Woli Okrzejskiej.

Wśród omawianych zjawisk składniowych wymienić należy jeszcze charakterystyczne dla języka Kresów w XIX w. (Kurzowa 1993, 300–304) wahania przypadków w dopełnieniach: b) dopełniacz zamiast biernika: *Filiżanek i imbryka dostanie w Warszawie* I 429, *tym sposobem dostałem pościeli i książek* I 143; c) celownik zamiast biernika: *Że Grzymała kocha Lelewełów bardzo temu wierzę* I 466.

5. Ruchomość końcówek osobowych czasownika

Oderwanie końcówek od tematów czasownikowych w formach czasu przeszłego lub trybu przypuszczającego i łączenie ich ze spójnikiem lub innym wyrazem zajmującym wcześniejsze miejsce w zdaniu niż czasownik jest bogato poświadczane w analizowanych listach: *Duchemeśmy przez Tykocin przelecieli* I 284, *po tych zabawach, któremi się w domu i Orzej znarowił* I 148, *Zapewneś nieprzepomniał* II 81, *Nicem ci na tem nie stracił* II 79, *Niepospolitego figłaście mi wyplatali* II 445, *Tożem sprzedał niedawno egzemplarz* II 343. Ruchomość końcówek występowała w polszczyźnie ogólnej przez cały XIX w. (Bajerowa 1992, 176).

6. Brak zgody gramatycznej podmiotu z orzeczeniem, rzeczownika z przydawką, zaimka z rzeczownikiem

W analizowanej prozie epistolarnej uwagę zwraca a) orzeczenie w liczbie mnogiej występujące w obrębie związku głównego konstrukcji *ad sensum* przy podmiocie wyrażonym liczebnikiem, zwłaszcza liczebnikiem niekreślonym typu *wiele*, *kilka*, potwierdzone w idiolektach Chodźki (Turska 1930, 59) i Syrokomli (Trypućko 1955, 97): *Dziw to był, około pięciuset porzucili żołąd II 429, Mandriknowie mieli duży majątek, wielu z nich potracili go I 449, skąd były te pięć palców I 28, Na prima aprilis, nasz rektor i nas kilku byliśmy fetowani obiadem od Franka I 392, obok: Wielu nadskakiwało i nalegało II 34.*

Odnotować należy ponadto zakłócenia b) w stosowaniu kategorii rodzaju męskosobowego i niemęskosobowego między podmiotem i orzeczeniem: *Po jego [Jana – V.J.] odjeździe inżynierzy tutejsze ślali mu do Szwajcaryi swoje opuscula II 429, Baba niechce, aby wielkie pany na nią kwesty robili II 270* oraz c) między formą fleksyjną rzeczownika i określającą go przydawką: *Przekonywani tym niedowiarki I 251, chłopcy spokojne I 104.* Obecność podobnych konstrukcji potwierdziła Halina Turska (1930, 59) w idiolektach Chodźki, Małgorzata Kilar u Dowkonta (2009, 221) i Urszula Sokółska w językach osobniczych Chrapowickiego i Maskiewiczów w XVII-wiecznej polszczyźnie północnokresowej, zaliczając je do właściwości pogranicza polsko-ruskiego (1996, 117).

Obserwujemy także d) niezgodność zaimków rodzajowych z rodzajem rzeczowników, do których się odnosiły: *Z masłem w drodze delektowałem się i oszczędzałem go żalując do jajecznicy I 404, Mama Dobrod. tak sowicie w prowianty opatrzyła, muszę ich użyć I 126, Ze im [jabłkom – V.J.] zimno, zacznę ich piec I 284, zacząwszy od uczonych pism Szyszkowa, które abym poznał, długi czas kiedyś u mnie rzeczywiście leżały. Owietrzyłem ich tedy cokolwiek I 442.* O tego typu odchyleniach od normy polszczyzny literackiej, szerzących się od XVI w., rozpowszechnionych dziś w gwarach i języku potocznym, potwierdzonych m.in. w pismach Mickiewicza, pisze Marian Kucała (1978, 75–79), który tłumaczy podobne zjawiska rozszerzeniem synkretyzmu form dopełniacza i biernika poza ramy rodzaju gramatycznego.

7. Konstrukcje z bezokolicznikiem

W języku familijnym Lelewela zaświadczone są formy składni *accusativus cum infinitivo*: *Jan Kaźmierz znowu się ujrzał być pewnym tronu I 39, Zegrzda wróciwszy z podróży sądzi się być pokrzywdzony II 89.* Ożywiona w polszczyźnie ogólnej w 2. poł. XVIII pod wpływem języka francuskiego (Bajerowa 1964, 191), utrzymywała się w dialekcie kresowym do poł. XIX w. (Kurzowa 1993, 307). Nieco inny charakter ma użycie bezokolicznika po czasowniku zamiast rzeczownika odczasownikowego: *Pani Wąsowiczowa, zjechała na dni kilka z Paryża widzieć się z Potockimi.* Struktura zaliczana jest do cech północnokresowych, ukształtowanych pod wpływem wschodniosłowiańskim (Kurzowa 1993, 307, 310).

8. Grupy z zaimkami nieokreślonymi

Elżbieta Umińska-Tytoń omawia tego typu zleksykalizowane konstrukcje z zaimkami jako charakterystyczne dla osiemnastowiecznej polszczyzny potocznej (Umińska-Tytoń 1992, 119): *jakie takie* II 32, *ni takie ni siakie* II 140, *gdzie niegdzie* (SWil *gdzienie-gdzie* ‘miejscami’) I 281, *nigdzie przenigdzie* I 80, *jako tako* (SWil ‘niezgorzej’) II 417, *ledwie nieledwie* (SJPdor *ledwie nie ledwie* daw.) II 429, *to tak to owak* I 202, *Kiedy niekiedy* (SWil ‘nie często, z rzadka’) II 278.

9. Inne zjawiska składniowe

Należą do nich formy odmiany prostej przymiotników i imiesłowów biernych rodzaju nijakiego w funkcji orzecznika: *niepięknie jest pisano* I s. XII, *dosyć mi to było wiadomo* II 356, *jest namieniono* I 77. Ich obecność w mowie mieszkańców Kresów północnych Zofia Kurzowa (1993, 271) interpretuje jako polski archaizm, podtrzymywany pod wpływem języków wschodniosłowiańskich.

Ponadto należy odnotować dopełniacz porównania po przysłówkach w stopniu wyższym, poświadczony w polszczyźnie wileńskiej w XIX w. (Kurzowa 1993, 211): *przesiedzieli tu więcej dwóch tygodni* II 245. Przemiany pierwotnej składni dopełniaczowej w przyimkową trwały w polszczyźnie ogólnej do początku XX w. (Pisarkowa 1984, 101).

UWAGI O SŁOWOTWÓRSTWIE

1. Preferowanie określonych modeli słowotwórczych

Jednym z wyróżników języka familijnego Lelewela jest upodobanie do korzystania z określonych schematów słowotwórczych, na co wskazuje ich nagromadzenie w badanych listach. Wśród formacji rzeczownikowych na uwagę zasługują m.in. derywaty z sufiksem *-iny* w nazwach czynności, a zwłaszcza aktów uroczystych: *chrzciny* (SPXVI *krzciny*; SJPXVII brak; pozostałe słowniki *chrzciny*) II 206, *nawiedziny* (SPXVI; SJPXVII; L; SWil ‘odwiedziny’; SW; SJPdor daw.) II 238, *odwiedziny* (SPXVI i SJPXVII brak; L; SWil ‘bytność u kogo w celu towarzyskiej uprzejmości’; SW; SJPdor) I 393, *poślubiny* (SPXVI i SJPXVII brak; L; SWil i SW ‘1. zaręczyny; 2. ślub’; SW w zn. 1. rzad.; SJPdor daw.) II 200, *przenosiny* (SJPXVII brak; SPXVI; L; SWil ‘przeniesienie się po weselu panny młodej do pana młodego’; SW; SJPdor cyt. Lelewela) I 252, *ślubowiny* (SPXVI brak; SJPXVII *ślubowiny*, *szlubowiny*; L; SWil ‘zaręczyny małżeńskie’; SW; SJPdor daw.) I 203, *zaprosiny* (SPXVI i SJPXVII brak; L; SWil ‘zaproszenie’; SW; SJPdor) I 290, *po przeprosinach* (SPXVI i SJPXVII brak; L; SWil ‘czynność przeproszania’; SW; SJPdor ‘uroczyste przeproszenie’) I 123; *-stwo/-ctwo* (i rozszerzonych) w nazwach godności i zawodów: *assesorstwo* (tylko SJPdor) I 175, *kuratorstwo* (tylko SWil; SW; SJPdor) I 82, *lampiarstwo* (tylko SW ‘rzemiosło, fach

lampiarza') I 416, *prezydenctwo* (tylko SJPDor przestarz. cyt. Lelewela) I 108, *rektorstwo* (SPXVI brak; SJPXVII; L; SWil; SW; SJPDor) I 81, *sekretarstwo* (SPXVI i SJPXVII brak; L; SWil; SW; SJPDor rzad.) I 427, nazwach zbiorowych: *panieństwo* (SPXVI, SJPXVII, L i SWil brak tego zn.; SW żart.; SJPDor daw. cyt. Lelewela) *w maskach lub bez masek zaszczyliło ostatnią redutę* I 239, *Co się z braterstwem* (słowniki nie notują tego zn.) *po powrocie z Łucka dzieje?* I 406, nazwach abstrakcyjnych: *gałgaństwo* (SPXVI i SJPXVII brak; L 'gałgany'; SWil 'postępek nikczemny'; SW; SJPDor) II 63, *opieszalstwo* (tylko SJPDor przestarz. cyt. Lelewela) I 183, *plugactwo* (SJPXVII brak; SPXVI *plugactwo*, *plugastwo*; L *plugastwo*; SWil *plugastwo*, *plugawstwo*; SW i SJPDor gw.) I 300; *-(an)ka* w nazwach czynności: *bakalarka* (tylko SW *bakalarka*; SJPDor daw.) I 111, *guwernerka* (tylko SWil 'zajęcie się prywatnego nauczyciela'; SW; SJPDor przestarz. cyt. Lelewela) I 104, *odstawka* (SPXVI i SJPXVII brak; L, SWil i SW 'dymisja'; SJPDor daw.) I 281, *przechwalka* (SPXVI i SJPXVII brak; L 'pycha'; SWil i SW 'pogróżka'; SJPDor daw.) II 326, *wspominka* (SJPXVII, L i SWil brak; SPXVI; SW cyt. Chodźkę; SJPDor wych. z uż. 'wzmianka') II 201, *zapominka* (SJPXVII, L i SWil brak; SPXVI, SW 'zapomnienie'; SJPDor daw. cyt. Lelewela) II 390, *dopytki* (tylko SW i SJPDor 'badanie, śledztwo' cyt. Lelewela) II 356, *na gadankach* (tylko SJPDor przestarz. rzad. 'rozmowa' cyt. Lelewela) II 202; nazwach znamionujących: *pomazanka* ('pomazana kartka'; SPXVI brak; pozostałe słowniki notują zn. 'porcja chleba z masłem') I 285; *-ość* w abstraktach odprzymiotnikowych: *Bytność* (SPXVI; SJPXVII; L; SWil; SW; SJPDor) I 153, *cichość* (SJPXVII brak; SPXVI; L; SWil; SW; SJPDor przestarz. dziś książk.) I 7, *drogość* (SPXVI; SJPXVII; L; SWil '1. drożyzna; 2. wielka wartość'; SW; SJPDor '1. wysoka wartość; 2. drożyzna' w zn. 2. przestarz.) II 315, *gliniastość* (tylko SW i SJPDor) I 418, *pośmiertność* (SPXVI i SJPXVII brak; L; SWil 'stan po śmierci'; SW; SJPDor daw. cyt. Lelewela) II 324, *spokojność* (SPXVI; SJPXVII; L; SWil 'uspokojenie, cisza'; SW; SJPDor przestarz.) II 310; *-enie, -anie* w nazwach czynności: *magistrowanie się* (SPXVI i L brak; SJPXVII *magistrować się*; SWil *magistrować się* 'zdawać egzamin na stopień magistra'; SW *magistrowanie się*; SJPDor *magistrować się* daw.) I 400, *zamarznienie* (SPXVI; SJPXVII; L *zamarznienie*; SWil *zamarznięcie*; SW *zamarznienie*, *zamarznięcie*; SJPDor *zamarznięcie*) I 19; formant zerowy (+ męski/ żeński paradygmat flekcyjny) w nazwach czynności i ich wytworów: *rozpis* (SJPXVII brak; SPXVI 'dokument prawny'; L i SWil 'niezgodzenie się na piśmie objawione'; SW 'rozpisanie się' cyt. Lelewela; SJPDor daw. 'a) długie, obszerne pismo; b) rozpisanie się o czymś; c) protest' w zn. a. cyt. Lelewela) II 209, *skwierki* (SJPXVII brak; SPXVI, L i SWil *skwierk* 'uskarżanie się'; SW; SJPDor przestarz.) II 248, *wyluda* (tylko SWil 'czynność wyludzenia'; SW rzad.; SJPDor daw. 'wyludzenie') I 316, *zaguba* (SJPXVII brak; SPXVI; L; SWil 'zatrata, zguba'; SW; SJPDor daw. 'zniszczenie') II 389. Wskazane tu typy słowotwórcze wykazują silne powiązanie ze słowotwórstwem rzeczowników znamionnym dla języka polskiego XVI–XIX w. i pozostającego pod jego wpływem dialektu północnokresowego (Kurzowa 1993, 140, 251). Niektóre formacje mogły być odczuwane jako dawne lub mogły mieć charakter indywidualny. Skłonność Lelewela do używania form właściwych polszczyźnie starszej mogła się u niego kształtować pod

wpływem dialektu wileńskiego, przechowującego konstrukcje archaiczne. Upodobanie do tworzenia form innowacyjnych (okazjonalizmów, indywidualizmów) natomiast można powiązać z kreatywnością językową uczonego, ale i właściwą dla peryferycznego języka Kresów północnych tendencją do zmian innowacyjnych (Kurzowa 1993, 489).

W słowotwórstwie przymiotników produktywnością charakteryzują się zwłaszcza przyrostki *-(a)n(n)y*: *zapaleń gardlanych* (tylko SWil *gardlany, garlanny, garlany*; SW; SJPDor) II 440, *zasiewy ozimne* (SJPXVII brak; SPXVI *ozimi, ozimny*; L *ozimi*; SWil *ozimi* nieuż., *ozimy* ‘(o zbożu) który przed zimą się zasiewa, nie jary’; SW *ozimi* stp., *ozimy, oziminy*; SJPDor *ozimi* daw. dziś dw., *ozimy, oziminy* daw.) i *jarzynne* (SPXVI; SJPXVII; L *jarzyny, jarzynowy*; SWil ‘jary’; SW rzad.; SJPDor daw. cyt. Lelewela) I 416, *piechotny* (SPXVI; SJPXVII; L; SWil nieuż. ‘piechotą chodzący’; SW; SJPDor daw. cyt. Lelewela), *pobyt akademyczny* (SPXVI brak; SJPXVII; L; SWil ‘należący lub właściwy szkole najwyższej’; SW rzad.; SJPDor daw.) I 248, *robaczne miesiące* (SJPXVII i SJPDor brak; SPXVI; L; SWil ‘robaczywy’; SW) I 403, *skurzannym* I 64, *szklannemi* I 340, *owskianna trawa* I 417 oraz *-(ow)skil-cki: sprawę arystokracką* (SPXVI brak; SJPXVII; L; SWil ‘dotyczący przepychu arystokratów’; SW rzad.; SJPDor daw. cyt. Lelewela) I 297, *egoistowskie rezonowanie* (tylko SWil i SW rzad.) II 36, *biuro ministrowskie* (SJPXVII brak; SPXVI; L; SWil ‘od ministra’; SW; SJPDor daw.) I 217, *na radzie seminaryjskiej* (tylko SWil *seminarski, seminaryjski*; SW) I 357, *tułackich* (SPXVI i SJPXVII brak; L; SWil ‘od tułacza, tułający się’; SW; SJPDor przestarz. cyt. Lelewela) II 433, które łączyły się z podstawami rzeczownikowymi, co typowe było dla słowotwórstwa Kresów północnych XIX w. (Kurzowa 1993, 253).

Słowotwórstwo czasowników wyróżnia natomiast obecność licznie potwierdzonych derywatów denominalnych typu: *katarzyliliśmy się* (tylko SJPD daw. rzad. ‘mieć katar’ cyt. Lelewela) I 429, *wypolszczył* (SWil i SW *polszczyć* ‘polską cechę, charakter nadawać; wymawiać co polskim sposobem’; tylko SJPDor rzad. ‘przetłumaczyć na język polski’ cyt. Lelewela) I 100, zwłaszcza z suf. *-ować*: *ambasadoruje* (tylko SJPD ‘sprawować urząd ambasadora’) II 324, *jubileuszował* (tylko SJPDor żart. ‘obchodzić jubileusz’) I 472, *nauczycieluje* (tylko SJPDor przestarz. ‘być nauczycielem’ cyt. Lelewela), *obiadował* II 479 (SJPXVII brak; SPXVI; L; SWil nieuż.; SJPDor przestarz.), *profesorował* (tylko SW i SJPDor przestarz.) II 212. Formacje tego typu mogły powstawać pod wpływem litewskim (Czarnecka 2016, 372). Ich bogactwo i ekstensja tekstowa w badanych listach i pismach naukowych (Jaros 2015, 583–586) pozwalają zaliczyć deverbativa do wyróżników idiolektu Lelewela.

2. Obfitość formacji nacechowanych emocjonalnie

Ich bogactwo w analizowanych listach należy powiązać z potoczną odmianą polszczyzny, może też mieć rys regionalny (Kurzowa 1993, 140, 251). Składają się na nie deminutywa rzeczownikowe na *-ek, -ik, -ka, -ko*: *katalożek* II 353, *kartofelek* II 355, *meblik* II 223, *chętką* II 288, *kompanijka* I 185, *przykrostka* I 306, *okazyjkę* II 347, *śniadanko* II 137 oraz z formantami rozszerzonymi typu: *w cząsteczce* I 239, *pokoiczek* I 192,

młodzieniaszek II 391, a także licznie potwierdzone hipokorystyka na *-eniek*, *-eńka*, *-eńko*: *wieczoreńki* I 23, *Babuleńka* I s. XIX, *Mamuleńka* I s. XXXIV, *reduteńki* I 23, *Tatuleńko* I s. XXXII, *-o*: *Jasio* I 126, *Kazio* I 376, *-unia*: *Babunia* I 193, *Klemunia* I II 33, *-unio*: *dziadunio* I 160, *Tatunio* I 54, *-uszko*: *Dziaduszkę* I 447, *-ulek*: *mężulek* II 246, *-ula*: *babula* II 42, *ciotula* II 173, *Matula* I s. XIII, *-ulo*: *mężulo* II 175, *Tatulo* I s. XIII. Występowanie tych kategorii rzeczownikowych charakteryzuje także język Chodźki (Turska 1930, 45–46) i Syrokomla (Trypućko 1955, 177–178, 192–195). Przyrostki na *-eńk-* oraz *-o* należą do dialektalnych sufiksów tworzących formacje ekspresywne (Nowowiejski 1991, 20; Kurzowa 1993, 252; Sokólska 1996, 81). W badanych listach uwagę zwracają osobliwe derywaty *wieczoreńki* (wieczór ‘wieczne spotkanie towarzyskie, często z tańcami’) i *reduteńki* (reduta ‘zabawa publiczna, bal maskowy’), które zaliczyć można do okazjonalizmów Lelewela.

Sporą dokumentację w analizowanej korespondencji mają również augmentatywa na *-idło*, *-ina*, *-isko*, *-us*: *piśmidła* I 185, *chłopczyzna* II 151, *kobiecina* II 235, *Mieścina* I 180, *fraczyny* II 72, *karczminy* I 40, *księżczyny* II 417, *drożynami* I 438, *domisku* II 287, *zameczysku* II 438, *koniska* I 287, *Muzykusów* I 242.

Wśród formacji nacechowanych emocjonalnie odnotować należy także liczne intensiva przymiotnikowe z sufiksami *-eńki*⁹, *-enieczki*, *-uchny*, *-utki*, *-uteńki*, *-usieńki*, *-uśki*: *maleńki pokoiczek* I 192, *maleńką karteczkę* I 222, *Malenieczki wziąłem papier* I 100, *cieniuchnym* II 389, *Siwiutki* II 382, *jednuteńki*¹⁰ II 58, *dzieleczka malusieńkiego* I 208, *podobnusięńkiej* II 264, *młodziuśkiego małżeństwa* II 355 oraz przysłówkowe typu: *drobniutko* II 471, *raniuteńko* II 137, *świeżutko* II 432.

3. Stopniowanie przymiotników i przysłówków zaprzeczonych oraz imiesłowów biernych

Według Zofii Kurzowej (1993, 186) była to właściwość potocznej polszczyzny wileńskiej XIX w. Takie formacje zaobserwować można również w listach Lelewela: *najnieznośniejszym* I 259, *najniwinniejsza krytyka* II 257, *najnie dokładniej* I 303, *najniechętniej* I 303; *coś przypodobańskiego* I 128, *najpożądańskiego przybycia* I 153, *najuniżeńsze dzięki* I 168, *Najukochańszy Ojcie Dobrodzieju!* I 171.

4. Szczególne upodobanie do tworzenia przymiotników złożonych

Badana proza epistolarna obfituje w różne struktury przymiotników złożonych: *przykażdo-dziennym obrachunku* II 133, *uczono-głęboko-nudny komentarz* I 183, *przebywania całodziennego* I 285, *po obchodzie luterskokalwińskim* I 292, *drukarsko-sztyncharskie wydatki* II 60, *akt wiary polityczno-narodowej* II 58 i derywowanych od wyrażań przyimkowych: *bezkorzystne ekspansowanie się* I 327, *bezpaszportowych*

⁹ Przyrostek regionalny (Kurzowa 1993, 252; Czarnecka 2016, 372).

¹⁰ Liczebnik umieszczono tu ze względu na to, że ma on odmianę przymiotnikową.

II 44, *strony nadwiślańskie* II 385, *funduszu pojezuickiego* I 142. Ich nagromadzenie oraz nietypowość może mieć charakter idiolektalny (Jaros 2015, 553).

5. Zaimki nieokreślone

W badanych listach zaimki nieokreślone wzmacniane są często partykułą *-si, -ś, -siś* oraz *-ż(e)*: *jakąś* *rosprawę* I 20, *Jakiś D`abny z Petersburga* II 96, w *jakichsiś* kłopotach II 427, *Plotki o jakowychsiś dla mnie obiadach* I 212, o którym [wydanie krytyczne Kadłubka – V.J.] *zkadciś się z ubocza snąc dowiedział* I 146, *Zawsze się pocieszamy czemsiś!* II 316, *jakichsiś materiałów* II 375, *jakowegoś mająteczku* I 289; *po cóż* I 397, *tegoż* II *tymże* I 21. Ten sposób tworzenia zaimków znany był staropolszczyźnie, polskim gwarom i dialektowi wileńskiemu (Kurzowa 1993, 254; Nowowiejski 1991, 21; Czarnecka 2016, 372).

6. Wahania przyrostków przysłówkowych *-o* i *-e*

Jest to jedna z cech archaicznych polszczyzny ogólnej zachowana w dialekcie wileńskim (Kurzowa 1993, 255; Sokólska 1999, 80; Czarnecka 2016, 369). W języku familijnym Lelewela daje się zaobserwować preferowanie określonych formacji z odnotowanych w *Słowniku wileńskim* form wariantywnych. Są to: a) przysłówki na *-o*: *biedno* (SPXVI i SJPXVII brak; L *biednie, biedno*; SW rzad.; SJPDor przestarz.) I 72, *bolesno* (SPXVI, SJPXVII, L i SW *bolesno, bolesnie*; SJPDor przestarz.) II 203, *cząstkowo* (SPXVI i SJPXVII brak; L *cząstkowy*; SW rzad.; SJPDor daw. ‘część po części’) I 181, *dziwno* (SPXVI, SJPXVII i L *dziwnie, dziwno*; SW stp.; SJPDor przestarz.) II 42, *przestronno* (SJPXVII brak; SPXVI *przestronno*; L i SW *przestronnie, przestronno*; SJPDor przestarz.) I 400, *rzęsisto* (SPXVI i SJPXVII brak; L; SW; SJPDor przestarz. cyt. Chodźkę) I 206, *smaczno* (SJPXVII *smaczno*; SPXVI, L i SW *smacznie, smaczno*; SJPDor daw. cyt. Lelewela) I 134, *spieszno* (SPXVI i SJPXVII *spieszno, spiesznie, śpiesznie*, L *śpieszno*; SWil *śpiesznie, śpieszno*; SW *spiesznie, śpiesznie*; SJPDor daw.) I 118, *wczesno* (SPXVI i SJPXVII brak; L *wcześniej*; SW *wczesno, wczesnie*; SJPDor daw. cyt. Lelewela) I 98, *wstydnio* (SPXVI i SJPXVII brak; L; SWil mało uż., *posp.*; SW; SJPDor daw. dziś gw.) II 203; b) derywaty na *-e*: *bezprzestannie* (SPXVI brak; SJPXVII; L; SWil ‘ciągle’; SW rzad.; SJPDor przestarz. cyt. Lelewela i Słowackiego) I 31, *dożywotnie* (SPXVI i L brak; SJPXVII; SW *dożywotnie, dożywotnio*; SJPDor przestarz.) I 145, *przypadkowie* (SPXVI i SJPXVII brak; L; SW rzad.; SJPDor daw. cyt. Chodźkę) II 430, *tymczasowie* (SPXVI i SJPXVII brak; L i SW *tymczasowo, tymczasowie*; SJPDor daw. cyt. Lelewela; jest u Jeża i Chodźki) I 197, *urzędownie* (SPXVI *urzędownie*; SJPXVII, L i SW *urzędownie, urządnie, urzędowo*; SW cyt. Syrokomlę; SJPDor daw.; jest u Jeża i Chodźki) II 201, *ustawnie* (SPXVI *ustawnie*; SJPXVII *ustawnie, ustawnio*; L; SW *ustawnie, ustawnio, ustawicznie* ‘ciągle, wciąż powtarzając’; SJPDor daw. cyt. m.in. Mickiewicza i Książnina) I 174, *zbytnie* (SPXVI *zbytnie*; SJPXVII *zbytecznie*; L i SWil *zbytnie, zbytecznie* ‘więcej niż potrzeba’;

SW rzad.; SJPDor daw.) I 159. Uwagę zwraca występowanie przysłówka *dużo* w zn. ‘bardzo, zupełnie’ (SPXVI; SJPXVII; L; SWil; SW; SJPDor daw. cyt. Lelewela), np. *dużo znrzony* I 442, *Nasi w Brukseli dużo w rozsypce żyją* II 43.

7. Obecność żeńskich form przymiotnika w funkcji przysłówka

Wyrażenia takie powstawały dzięki elipsie rzeczownika i usamodzielnieniu się przymiotnika (Siekierska 1974, 206–207): *Ciekawa jednak* I 39, *Zabawna widzieć* II 248, *a co najgorsza bez książek trawilem dwa pierwsze miesiące* I 158, *To tylko pewna, że lubo teraz jestem zajęty wykładem odkrycia łądu* I 164, *Co dziwna także, że nieużywają dzwonek* I 20.

8. Inna niż we współczesnym języku ogólnopolskim funkcja znaczeniowa przedrostków czasownikowych lub ich brak

Nieustabilizowanie funkcji znaczeniowych prefiksów czasownikowych, co ilustrują poniższe ekscerpty: *dopełnić* ‘s-’ (SPXVI; SJPXVII; L; SWil; SW; SJPDor cyt. Lelewela) I 120, *nawiedzić* ‘od-’ (SPXVI; SJPXVII; L; SWil; SW; SJPDor przestarz. dziś podn. a. żart.) I 340, *obierać* ‘wy-’ (SPXVI; SJPXVII; L; SWil; SW; SJPDor) I 390, *oblikwidować* ‘z-’ (SPXVI, SJPXVII i SJPDor brak; L *oblikwidacja* ‘obrachunek’; SWil ‘obrachować’; SW ‘dopełnić likwidacji’) II 348, *owietrzyć* ‘wy-’ (tylko L *owietrznać* ‘wywietrzyć’) I 442, *podchwycić* ‘s-’ (SPXVI; SJPXVII; L; SWil ‘zniecka chwycić’; SW; SJPDor daw. cyt. Lelewela) II 370, *podmówić* ‘na-’ (SPXVI brak; SJPXVII; L; SWil ‘namawiać zachęcając do czegoś złego’; SW; SJPDor) I 33, *poniechąć* ‘z-’ (tylko SJPXVII i SW cyt. Lelewela) II 50, *ponurzyć* ‘za-’ (SPXVI; SJPXVII; L; SWil; SW; SJPDor przestarz.) I 418, *przepędzić* ‘s-’ (SPXVI; SJPXVII; L; SWil ‘przebywać, przeżywać’; SW; SJPDor) I 164, *przepomnieć* ‘za-’ (SJPXVII brak; SPXVI; L; SWil; SW; SJPDor daw.) I 218, *rozmiarkować* ‘z-’ (tylko L; SW; SJPDor daw.) I 325, *ubarwić* ‘za-’ (L brak; SPXVI; SJPXVII; SWil ‘nadawać barwę’; SW; SJPDor) I 311, *udarować* ‘ob-’ (SPXVI; SJPXVII; L; SWil ‘obdarzyć’; SW; SJPDor przestarz.) I 128, *udecydować* ‘z-’ (tylko SJPXVII, SW i SJPDor daw. cyt. Lelewela) I 175, *uładować się* ‘za-’ (SPXVI i SJPDor brak; SJPXVII; L ‘uporządkować’; SWil ‘ułożyć’; SW rzad.) I 469, *uprzykrzać się* ‘na-’ (SPXVI; SJPXVII; L; SWil; SW; SJPDor) I 108, *uskarbiać* ‘za-’ (SPXVI brak; SJPXVII; L; SWil; SW; SJPDor daw.) I 293, *uwiadomić* ‘po-’ (SPXVI brak; SJPXVII; L; SWil ‘donosić, oznajmiać’; SW; SJPDor przestarz.) I 275, *wygotować* ‘przy-’ (SPXVI; SJPXVII; L; SWil; SW; SJPDor przestarz. środ. cyt. Mickiewicza) I s. XXVIII, *wykierować* ‘s-’ (SPXVI; SJPXVII; L; SWil; SW; SJPDor) I 112, *wytluc* ‘s-’ (SJPXVII brak; SPXVI; L; SWil; SW; SJPDor) I 73, *wywdzięczyć* ‘od-’ (SPXVI i SJPXVII brak; L, SWil i SW ‘odwdzięczyć zupełnie’; SJPDor daw.) I 204, *wzbronić* ‘za-’ (SJPXVII brak; SPXVI; L; SWil ‘zabronić zakazem’; SW; SJPDor wych. z uż.) I 202, *wzrosnąć* ‘u-’ (SPXVI, SJPXVII i L brak; SWil; SW; SJPDor rzad.) I 282, *zapróbować* ‘s-’ (SPXVI, SJPXVII, L i SWil brak; SW i SJPDor daw. cyt. Lelewela)

II 37, było właściwością polszczyzny ogólnej XVI–XVIII w. (Kurzowa 1993, 255). Zjawisko to zaobserwowano także u pisarzy kresowych w XIX w., m.in. u Syrokomli, co Józef Trypućko (1955, 407, 412–437) i Katarzyna Czarnecka (2016, 369) tłumaczą archaicznym charakterem dialektu kresowego i wpływem języków sąsiednich.

Z polszczyzną dawną mają także związek formy bezprefiksalne spotykane na Wiłeńszczyźnie jeszcze w XIX i XX w. (Kurzowa 1993, 255): *gdzie się dziewa* (SJPXVII i SJPDor brak; SPXVI; L; SWil nieuż.; SW rzad.) II 47, *najdę* (SPXVI; SJPXVII; L; SWil; SW; SJPDor daw.) I 199, *postrzegłem się* (SPXVI; SJPXVII; L; SWil; SW; SJPDor daw.) I 191, *przedać* (SPXVI; SJPXVII; L; SWil; SW; SJPDor daw.) I 177, *przeniewierza się* (SJPXVII brak; SPXVI; L; SWil ‘wiarę łamać’; SW; SJPDor daw.) I 344.

9. Inne zjawiska słowotwórcze

Można do nich zaliczyć występujące w polszczyźnie wileńskiej w XIX w. (Kurzowa 1993, 253) patronimika na *-icz*, *-owicz/-ewicz*: *generalowicze Żymirscy* II 175, *prezydentowicz Michał Baliński* I 265 oraz wahania lub inną repartycję suf. *-izna/-yzna*: *wioszczyzna* I 148.

Na uwagę zasługują również bogato potwierdzone derywaty z suf. *-ak*: *Płocczakami* II 413, *Podlasiak* II 457, *swojak* II 270, *warszawiaki* I 32 / *Warszawiacy* I 45, *żydziak* II 150. Formy takie pojawiły się w polszczyźnie Kresów północnych za sprawą napływowej ludności mazowieckiej (Czarnecka 2016, 372).

Z innych cech należy wymienić właściwy dla dialektu wileńskiego przyrostek *-owaty* w podstawie przysłówka (Kurzowa 1993, 254; Nowowiejski 1991, 21): *staruszkowato wyglądają* I 149.

10. Formacje niemające poświadczenia leksykalnego

Część ekscerptów może mieć charakter idiolektelny, bowiem nie udało się znaleźć ich poświadczenia w wymienionych wyżej opracowaniach leksykograficznych i monografiach językowych. Należą do nich formacje a) rzeczownikowe: *bostonista* ‘grający w bostona’ (SWil *boston* ‘pewna gra w karty’) I 234, *broszerstwo* ‘introligatorstwo’ (SWil *broszurować* ‘zszywać książki w broszurę, brzegów nie obrzynając’) II 265, *donosiny* ‘doniesienie, informacja’ I 203, *inżynierka* ‘zawód inżyniera’ (SWil *inżynierstwo*, *inżynierja*) II 173, *Józefowiny* ‘imieniny Józefa’ II 272, *Mikołajowiny* ‘imieniny Mikołaja’ I 221, *numizmator* ‘miłośnik numizmatów’ II 415, *odstręt* ‘odraza, niechęć’ I 306, *posessionactwo* ‘posiadanie czego, posiadanie majątku nieruchomego’ II 438, *przekorstwo* ‘przekora’ I 384, *spodziewanka* ‘rzecz spodziewana’ II 371, *surveillanstwo* ‘nadzór’ II 30, *tożsamośćka* ‘identyczność’ II 393, *wiskowiec* ‘gracz w wista’ (SWil *wisk*, *wist* ‘gra w karty, w której dwaj przeciw dwom grają’) I 380, *wizytatorstwo* ‘stanowisko wizytatora’ I 175, *współpodzielacz* ‘ten, kto ma wspólne z kim zdanie’ I 292, *wydostawanka* ‘wydostawanie’ II 290, *zdzielca* (L brak; SWil ‘autor dzieła naukowego’; SW rzad. cyt. Lelewela; SJPD indyw. Lelewela ‘twórca, autor’) II 347 oraz wielocłonowe

połączenie wyrazowe: łap za grosz ‘groszorb’ II 41, łap zagroszostwo ‘groszorbstwo, gonienie za zyskiem’ II 193; b) przymiotnikowe: *począstkowe prawodawstwo polskie* II 300, *podręcznicze usługi* I 307, *pojedyńcorazowe ciekawości* I 382, *wielopustemi ścianami* I 337; c) czasownikowe: *kanalić* ‘budować kanały’ II 78, *ponielubić* ‘zniełubić’ II 84, *republikanizować* ‘nakłaniać do republikanizmu’ II 239, *skumosić się* ‘nawiązać z kim kumoterskie stosunki’ (SW *skumać się, skumotrzyć się*; SJPD *skumotrzyć się* rzad.) II 225, *wymaskowany* ‘wypełniony maskami’ (słowniki *maskować* ‘zakrywać maską’; SJPD przestarz.) II 78, *zmałżonkowany* ‘zaślubiony’ (SWil *małżonkować* ‘zaślubiać się’, SW rzad.; SJPDor *małżonkować się* daw. ‘zalecać’) II 458; oraz d) przysłówkowe: *chlubno* I 50, *dogodno* (SWil *dogodnie*) II 154, *uczono* (L i SWil *uczenie, uczenie*) I 326.

WNIOSKI KOŃCOWE

Przedstawione uwagi nie stanowią pełnej charakterystyki zjawisk językowych dotyczących składni i słowotwórstwa, które można zaobserwować w prozie epistolarnej Lelewela adresowanej do najbliższych, pozwalają jednak na pewne uogólnienia i wnioski. Omówione w artykule zjawiska zgodne są w zasadzie z występującymi w polszczyźnie pierwszej połowy XIX w., szczegółowa analiza ujawniła jednak, że znamionym wyróżnikiem języka badanych listów jest występowanie form wariantywnych na obu charakteryzowanych poziomach systemu gramatycznego. Zjawisko wariantywności w języku familijnym uczonego wiąże się z wyborem spośród równoległych wariantów ogólnych, potocznych i regionalnych. Obok nich w przywołanym materiale egzemplifikacyjnym pojawiają się liczne indywidualizmy, które nie weszły do języka ogólnego, na co wskazuje brak ich poświadczenia leksykograficznego, oraz formy archaiczne.

Anachronicznymi w XIX w. były m.in.: mianownikowa postać orzecznika rzeczownikowego: *Ja Moniuszki przyjaciel byłem*, składnia *accusativus cum infinitivo*: *Jan Kazmierz znowu się ujrzał być pewnym tronu*, niektóre formacje: *gęźba, ptastwo*. Wymienione właściwości, znamienne dla dziewiętnastowiecznego dialektu wileńskiego położonego peryferycznie w stosunku do polszczyzny etnograficznej¹¹, są świadectwem podatności młodego Lelewela na uleganie wzorom językowym nowego środowiska (Wolińska 1991, 61) – wyjechał do Wilna jako dziewiętnastolatek, a w tym wieku zasadniczo ma się już ukształtowany język. Z odmianą potoczną połączyć można m.in. obecność grup nominalnych z zaimkami nieokreślonymi: *jaki taki zapasik* oraz formacji z sufiksem *-ak*: *warszawiak, żydziak*. Te ostatnie mają także oparcie w dialekcie mazowieckim. Zjawiska, które można interpretować jako regionalizmy kresowe (Kurzowa 1993, 254–256, 310–311, 489; Nowowiejski 1991, 20–21), ujawniają się w obu podsystemach. Należą do nich m.in.:

- w zakresie składni: niezłożone formy odmiany przymiotnika i imiesłowu biernego w funkcji orzecznika: *niepięknie jest pisano*, konstrukcje z bezokolicznikiem:

¹¹ Na archaiczny charakter języka Wileńszczyzny wskazują Irena Bajerowa (1964, 220) i Zofia Kurzowa (1993, 292), która wyraża pogląd, że „dialekt XIX i XX w. reprezentuje stan taki jak w dobie staropolskiej”.

zjechała widzieć się; brak stabilizacji funkcji znaczeniowych przedrostków czasownikowych; bezprzyimkowe konstrukcje składniowe;

- w zakresie słowotwórstwa: przyrostek *-eńk-* w rzeczownikowych, przymiotnikowych i przysłówkowych spieszzeniach: *Babuleńka, Tatuleńko, maleńki, raniuteńko*; sufiks *-owaty* w podstawie przysłówka: *staruszkowato*; formacje przysłówkowe na *-o*: *wstydnio, wygodno*; partykuły *-si, -ś, -siś, -ż*: *czemsiś, tegoż*.

Przedstawione osobliwości słowotwórstwa i składni polszczyzny północnokresowej obecne w języku badanych listów powstały zapewne na skutek bezpośredniego kontaktu z dialektem w czasie pobytu Lelewela w Wilnie (okres studiów i profesury na Uniwersytecie Wileńskim), który kontynuowany był na emigracji przez utrzymywanie stosunków z pisarzami i działaczami politycznymi pochodzącymi z Kresów.

Do indywidualizmów¹² natomiast zaliczyć można neologizmy:

- morfologiczne: *bostonista, broszerstwo, dogodno, donosiny, inżynierka, Józefowiny, kanalić, Mikołajowiny, numizmat, odstręt, począstkowy, podręczniczy, pojedynczorazowy, ponielubić, przekorstwo, reduteńka, republikanizować, skumosić się, spodziewanka, surveillanstwo, tożsamośćka, uczono, wieczoreniek, wielopusty, wiskowiec, wizytatorstwo, współpodzielnac, wydostawanka, wymaszkować, zdzielca, zmałżonkowany*;
- wielocłonowe połączenia wyrazowe: *łap za grosz, łap zagroszostwo*;
- semantyczne: *braterstwo, pomazanka*.

Do wyróżników idiolektu, w tym subidiolektu familijnego, Lelewela zaliczyć można łatwość tworzenia okazjonalizmów (Lewaszkiewicz 1976, 73; Jaros 2015, 588) oraz upodobanie do korzystania z określonych formacji, co potwierdza ich nagromadzenie w badanej korespondencji. Analizowane właściwości składniowe i słowotwórcze potwierdzają związki języka familijnego historyka z polszczyzną potoczną i dialektną – mazowiecką i północnokresową, z którą łączyć należy także inną cechę języka jego listów – archaiczność.

BIBLIOGRAFIA

- Bajerowa, I. 1964. *Kształtowanie się systemu polskiego języka literackiego w XVIII wieku*. Wrocław, Warszawa, Kraków: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.
- Bajerowa, I. 1992. *Polski język ogólny XIX wieku. Stan i ewolucja*, t. 2: *Fleksja*. Katowice: Uniwersytet Śląski.
- Czarnecka, K. 2016. „Podobieństwa i różnice w zakresie słowotwórstwa między gwarową polszczyzną północno- i południowokresową”. *Linguistica Copernicana* 13: 365–378.
- Grabias, S. 2019. *Język w zachowaniach społecznych. Podstawy socjolingwistyki i logopedii*. Lublin: Wydawnictwo UMCS.

¹² Indywidualizmy/okazjonalizmy pojmowane są jako struktury tworzone doraźnie, systemowo i pozasystemowo, właściwe jednemu twórcy, które wystąpiły tylko w konkretnym tekście (Sokólska 2011, 323).

- Handke, K. 2008. „Język familijny”. W K. Handke. *Socjologia języka*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 75–133.
- Jaros, V. 2015. *Studia nad językiem i stylem pism naukowych Joachima Lelewela*. Częstochowa: Wydawnictwo im. Stanisława Podobińskiego Akademii im. Jana Długosza.
- Jaros, V. 2019. „Właściwości fonetyczne i fleksyjne języka familijnego Joachima Lelewela (na podstawie listów do najbliższych)”. *Socjolingwistyka* 33: 255–268.
- Kieniewicz, S. 1990. *Joachim Leleweł*. Warszawa: Książka i Wiedza.
- Kilar, M. 2009. „O polszczyźnie listów Szymona Dowkonta do Teodora Narbutta (na przykładzie fonetyki, fleksji i składni)”. *LingVaria* 2 (8): 211–225.
- Kozłowska, A. 2011. „O stylistycznym różnicowaniu idiolektu (na przykładzie tekstów Karola Wojtyły – Jana Pawła II)”. W *Odmiany stylowe polszczyzny dawniej i dziś*, red. U. Sokółska. Białystok: Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku, 89–107.
- Kucała, M. 1978. *Rodzaj gramatyczny w historii polszczyzny*. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.
- Kurzowa, Z. 1993. *Język polski Wileński i kresów północno-wschodnich XVI–XX w.* Warszawa, Kraków: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- L – Linde, S.B. 1807–1814/1854–1860. *Słownik języka polskiego*, t. 1–6, Lwów: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.
- Lewaszewicz, T. 1976. „Osobliwości leksykalne w języku Joachima Lelewela”. *Slavia Occidentalis* 33: 59–74.
- Lipski, J. 1983. „Osobowość twórcza”. *Pamiętnik Literacki* 74 (3): 167–188.
- Nowowiejski, B. 1991. „Regionalizmy kresowe (północno-wschodnie) w mowie mieszkańców Sokółki”. W *Regionalizmy w języku familijnym (zbiór studiów)*, red. K. Handke. Wrocław, Warszawa, Kraków: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 13–22.
- Pisarkowa, K. 1984. *Historia składni języka polskiego*. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich; Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk.
- Siekierska, K. 1974. *Język W.S. Chrościńskiego. Studium mazowieckiej polszczyzny z przełomu XVII i XVIII wieku*. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.
- SJP Dor – Doroszewski, W., red. 1958–1969. *Słownik języka polskiego*, t. 1–11, Warszawa: Państwowe Wydawnictwo „Wiedza Powszechna”; Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- Sokółska, U. 1996. „Głos w sprawie XVI-wiecznej polszczyzny północnokresowej”. W *Wilno i Kresy północno-wschodnie*, t. 3: *Polszczyzna kresowa*, red. E. Felisiak, i B. Nowowiejski. Białystok: Towarzystwo Literackie im. Adama Mickiewicza. Oddział Białostocki, 93–124.
- Sokółska, U. 1999. *Siedemnastowieczna polszczyzna kresów północnowschodnich. Słowotwórstwo, słownictwo, frazeologia*. Białystok: Wydawnictwo Uniwersyteckie Trans Humana.
- Sokółska, U. 2011. „Neologizm jako element stylotwórczy”. W *Odmiany stylowe polszczyzny dawniej i dziś*, red. U. Sokółska. Białystok: Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku, 308–325.
- SP XVI – Mayenowa, M.R., Peplowski F., i Mrowcewicz K., red. 1956. *Słownik polszczyzny XVI wieku*, t. 1–36, Warszawa, Wrocław, Kraków: Zakład im. Ossolińskich; Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk; Warszawa: Instytut Badań Literackich Polskiej Akademii Nauk.
- SJP XVII – Gruszczyński, W., red. 1996. *Słownik języka polskiego XVII i I. połowy XVIII wieku*, <https://sxvii.pl/> (10 grudnia 2020).
- Śliwiński, A. 1918. *Joachim Leleweł. Zarys biograficzny lata 1786–1831*. Warszawa: Wydawnictwo M. Arcta w Warszawie.

- SWil – Zdanowicz, A. i in., red. 1861. *Słownik języka polskiego*, t. 1–2, Wilno: M. Orgelbrand.
- SW – Karłowicz, J., A. Kryński, i W. Niedźwiedzki, red. 1900–1927. *Słownik języka polskiego*, t. 1–8, Warszawa.
- Turska, H. 1930. *Język Jana Chodźki. Przyczynek do historii języka polskiego na obszarze północno-wschodnim Rzeczypospolitej*. Wilno: Koło Polonistów Słuchaczy Uniwersytetu Stefana Batorego.
- Trypućko, J. 1955. *Język Władysława Syrokomli (Ludwika Kondratowicza)*, t. 2, Uppsala: A.-B. Lundequistka Bokhandeln; Wiesbaden: Otto Harrassowitz.
- Umińska-Tytoń, E. 1992. *Polszczyzna potoczna XVIII wieku*. Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego.
- Urbańczyk, S. 1983. „Uwagi o polszczyźnie prac Joachima Lelewela”. *Język Polski* 63 (3): 170–179.
- Wolińska, O. 1991. „Jeszcze o socjalnych uwarunkowaniach wpływów dialektalnych na język familijny”. *W Regionalizmy w języku familijnym (zbiór studiów)*, red. K. Handke. Wrocław, Warszawa, Kraków: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 61–77.

WYKAZ ŹRÓDEŁ

- I – Lelewel, J. 1878. *Listy Joachima Lelewela. Oddział pierwszy. Listy do rodzeństwa pisane*, t. 1, Poznań: Nakł. Księgarni J.K. Żupańskiego.
- II – Lelewel, J. 1879. *Listy Joachima Lelewela. Oddział pierwszy. Listy do rodzeństwa pisane*, t. 2, Poznań: Nakł. Księgarni J.K. Żupańskiego.

ROZWIĄZANIE SKRÓTÓW

- a. – albo
 błęd. – błędny
 cyt. – cytuje
 daw. – dawny
 gw. – gwarowy
 indyw. – indywidualizm
 m.in. – między innymi
 nieuż. – nieużywany
 podn. – podniosły
 pref. – prefiks
 przestarz. – przestarzały
 reg. – regionalizm, regionalny
 rzad. – rzadki
 suf. – sufiks
 środ. – środowiskowy
 wych. z uż. – wychodzący z użycia
 zn. – znaczenie
 żart. – żartobliwy

Syntax and Word Formation Properties of the Family Language of Joachim Lelewel (on the Basis of Letters to his Family)

Keywords: family language, letter, idiolect, syntax, word formation.

ABSTRACT

The purpose of the article is to characterize syntactic and word-formation phenomena that appear in the family language of Joachim Lelewel. The language material originates from letters addressed to his family, which were included in Żupański's two-volume publication. The sociolinguistic and historical-linguistic perspectives were combined in the interpretation of language phenomena. Due to the fact that Lelewel's idiolect was influenced by several varieties of Polish, the description of the properties of both systems required a confrontation of research material with monographic studies and lexicons dealing with general Polish of the 18th and 19th centuries as well as publications devoted to the northeast variety and the Masovian dialect. The distinguishing feature of language from the researched mail is the occurrence of variant forms at both characterized levels of the grammar system and the ease of creating occasionalisms. Additionally, the relationships of Lelewel's family language were confirmed with colloquial and dialectal Polish – Masovian and North-Eastern Polish – with which archaic language of his letters should also be associated.